

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

CƏNUB BÖLGƏSİNİN XALQ SƏNƏTİ NÜMUNƏLƏRİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İxtisas: 6218.01 – Dekorativ-tətbiqi sənət

Elm sahəsi: Sənətşünaslıq

İddiaçı: **Nazilə Adil qızı Hüseynova**

fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının “İncəsənət tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor
Sevil Yusif qızı Sadıxova

Rəsmi opponentlər: Xalq rəssamı, professor
Arif Şahbaz oğlu Hüseynov

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Günay Nizami qızı Qafarova

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Afət Nadir qızı Aslanova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.34 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:



Xalq rəssamı, professor
Fuad Məmməd-Emin oğlu Salayev

Dissertasiya şurasının elmi katibi: sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə



doktoru, dosent
Xanım Zəlimxan qızı Əsgərova

Elmi seminarın sədri:



Xalq rəssamı, professor
Arif Möhübəli oğlu Əzizov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Mövzunun seçimi qədim dövrdən başlayaraq müasir dövrə qədər Azərbaycanın cənub bölgəsinin xalq sənəti nümunələrinin bədii tərtibat xüsusiyyətlərinin əsaslı şəkildə araşdırılmaması və problemin kifayət qədər öyrənilməməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan həqiqətən də bir çox millətlərin və dini konfessiyaların tarix boyu dinc, yanaşı yaşamasının nadir nümunəsi olmaqla, milli-mədəni müxtəliflik baxımından da zəngindir. Antik dövrdən etibarən Azərbaycanın etnik rəngarəngliyi, buradakı fərqli dil və mədəniyyətlərin mövcudluğu salnaməçiləri, səyyahları, alimləri özünə cəlb etmişdir. Şərqlə Qərbin, xristian və müsəlman mədəniyyətlərinin qovuşduğu məkan olan Azərbaycan həm də, tarixi keçmişdə böyük sivilizasiyaların, xalqların köçünün yolayrıcısı olmuş və onların bir çoxu bu ərazilərdə öz izlərini – ənənələrini, tarixi miraslarını qoymuşlar.

Azərbaycanın cənub bölgələrində yaşayan yerli əhali tarixən çəltikçilik, tərəvəzçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşlar. Bununla belə, onların əsas məşğuliyyətləri sırasında sənətkarlıq da mühüm yer tutmuşdur. Belə ki, sarı gillə zəngin olan Lənkəranda, Astarada və Masallıda dulusçuluq sənəti geniş yayılsa da, Lerik dağlarında əsasən dəmirçilik inkişaf etmişdir. Bundan başqa, xüsusilə maldarlıqla məşğul olan dağ rayonlarının sakinlərinin məşğuliyyəti içərisində xalçaçılıq da, geniş yayılmışdır.

Qeyd olunan bu və digər mühüm xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, təqdim olunan tədqiqat işi aktual problem kimi cənub bölgəsinin xalq sənəti nümunələrinin yüksək bədii xüsusiyyətləri ilə seçilən nümunələrini əhatəli şəkildə araşdırmaqla onu Azərbaycan dekorativ-tətbiqi incəsənəti kontekstində nəzərdən keçirərək müqayisəli təhlillər aparmağı nəzərdə tutur.

Cənub bölgəsinin xalq sənəti nümunələrinin bədii xüsusiyyətləri dekorativ-tətbiqi sənətin xalça, keramika, ağacoyma, zərgərlik, bədii tikmə və s. sahələrində yerli sənətkarların təqdim etdikləri sənət nümunələri əsasında öyrənilmişdir. Bütün bunlar

sənətşünasların, eləcə də qədim el sənətinə xüsusi diqqət göstərən sənətsevərlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Mövzu ilə bağlı informasiyaya bir çox mətbu orqan, internet saytları və televiziya verilişlərində rast gəlmək olar. Azərbaycanın cənub bölgəsində yaşayan yerli əhalinin mənşəyinə daxil olan ənənələr əsasında formalaşmış məmulatların hazırlanması ilə bağlı məlumatlar da, xüsusi dəyərə malikdir. Bunlardan D.A. Kistenyevin «Кустарная промышленность и посторонние заработки крестьян в Ленкоранском уезде»¹və “Экономический быт государственных крестьян Ленкоранского уезда Бакинской губернии”², N.Marrın «Талыши»³, Q.F. Çursinin «Талыши (этнографические заметки)»⁴xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Bundan başqa professor Q.C.Cavadovun “Talışlar”⁵, Ə.S.Abbasovun və A.H.Qasimovun “Talış zonasının epiqrafik abidələrindən”⁶, S.K.Kərimovun “Lerik rayonun arxeoloji abidələri”⁷, Y.H.Səfərovun “Qədim Azərbaycan: nə bilirik”⁸, R.S.Əfəndiyevin “Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri (orta əsrlər)”⁹ və “Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti”¹⁰, A.Əliyevanın “Художественная обработка дерева”¹¹, “Azərbaycan bədii

¹Kистенев Д.А. Кустарная промышленность и посторонние заработки крестьян в Ленкоранском уезде // Труды КОСХ. Тифлис, 1891, №9-10, 405 с.

²Кистенев Д.А. Экономический быт государственных крестьян Ленкоранского уезда Бакинской губернии. – МИЭБГКЗК, т. VII, Тифлис, 1887, 550 с.

³Мarr Н. Талыши / Н.Мarr – Петроград, 1922, 29 с.

⁴Чурсин Г.Ф. Талыши (этнографические заметки) // «Изв. Кавказского историко-археологического института» т. IV, Тифлис, 1926, с.15-45

⁵Cavadov Q. C. Talışlar / Q.C.Cavadov – Bakı: 2004. 615 s.

⁶Abbasov Ə.S., Qasimov A.H. Talış zonasının epiqrafik abidələrindən / Ə.S.Abbasov – Bakı. 1994, 150 s.

⁷Kərimov S.K. Lerik rayonun arxeoloji abidələri / S.K.Kərimov – Bakı. 2006, 164 s.

⁸Səfərov Y.H. Qədim Azərbaycan: nə bilirik / Y.H.Səfərov – Bakı, 1989, 250 s.

⁹Əfəndi R.S. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri (orta əsrlər) / R.S.Əfəndi. – Bakı: İşiq, 1976, 190 s.

¹⁰Əfəndi R.S. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti (XI-XVIII yüzilliklər) / R.S.Əfəndi – Bakı: Çayıoğlu, 1999, 172 s.

¹¹Алиева А. Художественная обработка дерева / А.Алиева – Баку: ЭЛМ, 1983.

ağacısləmə sənəti tarixindən”¹², A.İmanovun “Ağac üzərində oyma”¹³ və “Ağac üzərində mozaika”¹⁴, M.S.Nemətovanın “Мемориальные памятники Азербайджана (XII-XIX веков)”¹⁵, Z.A.Əliyev və A.Ə.Xəlilovun “Azərbaycan incəsənəti – təsviri sənət, dekorativ-təbiiqi sənət, memarlıq”¹⁶, M.Ə.Tərланovun “Декоративно-прикладное искусство Советского Азербайджана”¹⁷, B.H.Һüseynbалаoğlunun və M.M.Talışlının “Lənkəran”¹⁸, T.R.Əfəndiyevin “Декоративно-прикладное искусство Азербайджана XIX – начала XX вв.”¹⁹ adlı kitablarında Azərbaycanın cənub bölgəsinin xalq sənətinin ayrı-ayrı məqamları işıqlandırılıb.

Məlum olduğu kimi, xalça sənətində ənənəvi naxış və kompozisiyalar ilk dəfə olaraq Azərbaycanın Xalq rəssamı, Dövlət mükafatı laureatı Lətif Kərimov tərəfindən onun 3 cildlik fundamental “Azərbaycan xalçası” kitablarında əhatəli şəkildə tədqiq edilmişdir²⁰. Eyni zamanda, L.Kərimov öz xalça kompozisiyalarında yeni-yeni ornamentlər də yaratmışdır ki, tədqiqatçı N.Abdullayeva “Ковровое искусство Азербайджана”²¹ kitabında bu ornamentləri araşdırmışdır. Akademik Rasim Əfəndiyevin Toğrul Əfəndiyevlə birgə yazdığı

¹²Əliyeva A. Azərbaycan bədii ağacısləmə sənəti tarixindən // – Bakı: “Qobustan” jurnalı, – 1981, № 1, s. 56-60.

¹³İmanov A. Ağac üzərində oyma. Metodik göstəriş / A.İmanov – Bakı: Ləmannəşr, 2011, 63 s.

¹⁴İmanov A. Ağac üzərində mozaika / A.İmanov – Bakı: Ləmannəşr, 2011, 93 s.

¹⁵Нейматова М.С. Мемориальные памятники Азербайджана (XII-XIX веков) / М.С.Нейматова – Баку: ЭЛМ, 1981, 39 с.

¹⁶Əliyev Z.A, Xəlilov A.Ə. Azərbaycan incəsənəti - təsviri sənət, dekorativ təbiiqi sənət, memarlıq / Z.A.Əliyev, A.Ə. Xəlilov – Bakı, 2010,104 s.

¹⁷Тарланов М.А. Декоративно-прикладное искусство Советского Азербайджана / М.А.Тарланов – Баку, 1968, 134 с.

¹⁸Һüseynбалаoğlu В.Н., Тalıшlı М.М. “Lənkəran” / В.Н.Һüseynбалаoğlu, М.М.Тalıшlı – Bakı: Maarif, 1990, 512 s.

¹⁹Эфендиев Т.Р. Декоративно-прикладное искусство Азербайджана XIX – начала XX вв. / Т.Р.Эфендиев – Баку: Чашыoğlu, 2003, 152 с.

²⁰Керимов Л. Азербайджанский ковер. Том II / Л.Керимов – Баку: Гянджлик, 1983, 241 с.

²¹Абдуллаева Н. Ковровое искусство Азербайджана / Н.Абдуллаева – Баку: ЭЛМ, 1971.

“Azərbaycanın bəzək elementləri”²² adlı kitabında bəzək elementlərinə xas olan bədii simvolika tədqiqata cəlb edilmişdir. “Безворсовые ковры Азербайджана”²³ və “Тебризская ковровая школа XVI-XVII вв.”²⁴ adlı kitabların müəllifi, professor Kübra Əliyeva qeyd olunan elmi araşdırmalarında xalça naxışlarının semantikasına haqqında geniş məlumat vermişdir.

Bundan başqa, Azərbaycanın xalçaçı rəssamlarının yaradıcılığı sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Aida Sadıqovanın tədqiqatlarında yer almışdır. Professor Röya Tağıyevanın uzun illər ərzində yazdığı kitablarda xalça ornamentləri haqqında geniş məlumat verilmişdir. Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Xədicə Əsədova tərəfindən araşdırılmış “Azərbaycan xalça naxışlarının semantikasına və bədii xüsusiyyətləri”²⁵ adlı dissertasiya işi də, xalça sənətinin öyrənilməsi istiqamətində xüsusi dəyərə malikdir. Bu tədqiqat əsərlərində Azərbaycanın cənub bölgəsinin xalça sənəti haqqında müəyyən elmi araşdırmalar mövcuddur.

Vidadi Muradovun “Lənkəran-Astara bölgəsi: tarixi və xalçaçılığı”²⁶ kitabı Azərbaycanın cənub bölgəsinin tarixi simasını, sənətkarlığını və ən əsası isə xalçaçılıq sənətinin inkişafının əsasını qoyan xalçaçıların, boyaqçıların, fəaliyyətlərini özündə əks etdirir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş abidələr içərisində dəş üzərində oyma sənəti bədii dəyəri yüksək olan maddi mədəniyyət nümunələrindəndir. N.Əsgərovanın²⁷ və R.Əfəndinin kitablarında bu sənətlə bağlı elmi araşdırmalar mövcuddur. Qeyd olunan tədqiqatlarda fotolar, naxış və ornamentlərin qrafik təsvirləri yer almışdır. Bundan

²²Əfəndi R., Əfəndi T. Azərbaycan bəzək sənəti / R.Əfəndi, T.Əfəndi – Bakı: Çarşıoğlu, 2001.

²³Алиева К. Безворсовые ковры Азербайджана / К.Алиева – Баку: Ишыг, 1988. 144 с.

²⁴Алиева К. Тебризская ковровая школа XVI-XVII вв. / К.Алиева – Баку: ЭЛМ, 1999, 268 с.

²⁵Əsədova, X.V. Azərbaycan xalça naxışlarının semantikasına və bədii xüsusiyyətləri / sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2010. –21 s.

²⁶Muradov V. Lənkəran-Astara bölgəsi: tarixi və xalçaçılığı / V.Muradov – Bakı: Elm, 2019, 328 s.

²⁷Аскерова Н.С. Мастера декоративно-прикладного искусства Азербайджана XII-XIX вв. / Н.С.Аскерова – Баку: Язычы, 1983, 68 с.

başqa daş üzərində oyma sənəti ilə bağlı digər müəlliflərin məqalə və elmi müddəaları da nəşr edilmişdir.

R.Əfəndinin “Naxışlar, cizgilər, rənglər”²⁸, “Plastik sənətimizin qaynaqlarına doğru”²⁹, E.Salamzadənin “Cənub bölgəsinin əlvan rəngləri”³⁰və s. mənbələrdə Azərbaycanın cənub bölgələrində yaradılmış dekorativ-tətbiqi sənət əsərlərinin bədii xüsusiyyətləri, mühafizə metodları, naxış elementlərindən bəhs edilmişdir. Həmçinin, qədim el sənətini bu gün də yaşadan sənətkarlardan, ölkəmizə gəlmiş avropalı səyyahların cənub bölgəsinin xalq sənəti ilə bağlı təəssüratlarından söz açılmışdır.

Qeyd olunan mənbələr regionun sənət tarixini, bədii inkişaf istiqamətlərini ümumiləşdirilmiş xarakterə malik olmaqla təqdim etmişdir. Cənub bölgəsinin xalq sənəti nümunələrinin bədii xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə bağlı fundamental tədqiqat işinin mövcud olmaması bu mövzunun elmi araşdırmaya cəlb olunmasını zəruri etmişdir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini cənub bölgəsinin çoxəsrlik ənənələrdən qaynaqlanan həsirçilik, bədii tikmə, xalçaçılıq, keramika, bədii metal, ağacoyma və digər xalq sənəti nümunələri təşkil edir. Təhlilə cəlb olunmuş sənət nümunələrinin böyük qismini Lənkəran, Masallı və Lerik Tarix-Diyarşünaslıq muzeylərinin ekspozisiyalarına daxil olan ekspozatlar, eləcə də ucqar kənd sakinləri tərəfindən qorunmuş əntiq məmulatlar, Azərbaycanın digər muzeylərində, xarici muzey və şəxsi kolleksiyalarda mühafizə edilən cənub bölgəsinə aid xalq sənəti nümunələri təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini isə cənub bölgəsinə aid xalq sənəti nümunələrinin sənətşünaslıq təhlili ilə əsaslandırılmış özünəməxsus bədii-estetik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, qədim dövrdən başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin inkişafında cənub bölgəsinin rolu və yerinin təyin edilməsi,

²⁸Əfəndi R. Naxışlar, cizgilər, rənglər // – Bakı: “Elm və həyat” jurnalı, – 1965, №10, s. 21-22.

²⁹Əfəndi R. Plastik sənətimizin qaynaqlarına doğru // – Bakı: “Qobustan” jurnalı, – 1974, №2, s. 53-57.

³⁰Salamzadə E. Cənub bölgəsinin əlvan rəngləri // “Mədəniyyət”, 2019, 24 aprel, s.8

yeni tendensiyaların araşdırılaraq konkret nəzəri müddəalarla təqdim edilməsi və s. vacib elmi məsələlər təşkil edir.

Cənub bölgəsinin xalq sənəti nümunələrinin bədii xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi böyük tarixi dövrü əhatə edərək keçmişdən bu günümüzə qədər zaman kəsimini əks etdirir. Coğrafi çərçivəyə isə Azərbaycanın cənub bölgəsinə aid şəhər, rayon və kəndləri daxildir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi cənub bölgəsinin xalq sənəti nümunələrinin bədii xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək, yüksək sənət dəyəri olan əsərləri sistemli təhlilə cəlb edərək, bölgəyə məxsus dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin özünəməxsusluğunu, bədii-estetik cəhətlərini, texniki icra həllinin fərdiliyini və s. məsələləri üzə çıxarmaqdır. Bölgəyə məxsus həsir, bədii tikmə, xalça, keramika, bədii metal, daş və ağacoyma sənət nümunələrinin digər bölgələrin sənət nümunələri ilə müqayisədə və bütövlükdə Azərbaycan dekorativ-tətbiqi incəsənəti kontekstində təhlil etmək tədqiqatın məqsədi kimi çıxış edir.

Tədqiqatın vəzifələri kimi aşağıdakı bəndlər əsas götürülmüşdür:

- Cənub bölgəsinin xalq sənətinin indiyə qədər öyrənilməyən nümunələrini təhlil etmək;

- Cənub bölgəsində həsirçilik və bədii tikmə sənətinin bədii və texnoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- Bölgənin xalça və xalça məmulatlarının bədii təhlilini aparmaq;

- Bölgədə keramika sənətinin bədii və texnoloji xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

- Cənub zonasının bədii metal sənətinin əsas xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək;

- Bölgəyə məxsus daş üzərində oyma və ağacoyma sənətlərinin bədii xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- Cənub bölgəsində məzarüstü abidələrin əsas bədii xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- Cənub bölgəsinin Azərbaycan dekorativ-tətbiqi incəsənətinin inkişafında oynadığı rolu müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda istifadə olunan təhlil metodu xalq sənətlərinin əsas bədii xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla

aparılmışdır. Seçilən təhlil üsulu cənub bölgəsinin dekorativ-tətbiqi sənətlərinə xas olan bədii-estetik xüsusiyyətləri maksimum şəkildə üzə çıxarmağa imkan yaradır. Tədqiqat xronoloji ardıcılıq və tarixi-müqayisəli təhlil metoduna əsaslanır. Bu metod bədii-stilistik sənətsünaslıq təhlili çərçivəsində Azərbaycan dekorativ-tətbiqi incəsənəti kontekstində cənub zonasının xalq sənətlərinin obrazlı və stilistik həllinin səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir. Həmçinin dövrü mətbuatda nəşr edilən və mövzunu müəyyən qədər əhatə edən məqalələr, kitablar da nəzəri material kimi əsas götürülmüşdür.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- həsirçilik sənətinin məhz Lənkəran-Astara bölgəsində inkişaf etməsinin yerli iqlim şəraitinin yüksək rütubətliyə malik olmasıdır;

- həsirlərin ənənəvi üsulla toxunan sadə, sistemli və simmetrik bəzəklərinin naxış elementləri qədim köklərdən qaynaqlanır;

- həsirin hazırlanma texnikasının kəşfi xalça sənətinin meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır;

- milli tikmələrin məhəlli növü olan “xanduz” texnikası məhz Lənkəran-Astara bölgəsində geniş yayılmışdır;

- cənub zonasının keramika nümunələri qədim və zəngin ənənələrə xas bədii xüsusiyyətlərə malikdir;

- cənub zonasında inkişaf edən misgərlik nümunələri texniki cəhətdən bəsit əl əməyinə əsaslanaraq yüksək bədiiliyi, nəfis tərtibatı, funksionallığı ilə seçilir;

- cənub bölgəsinin bədii ağacoyma sənətinin inkişafı üçün tarixi oyma üsulları və bədii klassik forma müxtəlifliyi xarakterikdir;

- cənub zonasında yerləşən Lerikin məzarüstü abidələri Azərbaycanın digər regionlarındakı bu tip qəbirüstü abidələrdən bədii tərtibatına və texniki icra üsullarına görə fərqlənirlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- ilk dəfə olaraq Azərbaycanın cənub bölgəsinin xalq sənətinə dair qədim zamanlardan başlayaraq müasir dövrümüzədək geniş faktoloji material toplanaraq sistemli şəkildə tədqim edilmişdir;

- müxtəlif muzeylərin ekspozisiya və fondlarında, şəxsi kolleksiyalarda qorunan cənub bölgəsinin dekorativ sənətinin indiyə qədər tədqiq olunmamış çoxsaylı nümunələri ilk dəfə olaraq elmi araşdırmalara cəlb edilmişdir;

- ilk dəfə olaraq cənub bölgəsində istehsal olunan çeşidli həsir məmulatlarının bədii-texniki xüsusiyyətləri, o cümlədən naxış tərtibatı araşdırılıb təhlil edilmişdir;

- ancaq cənub bölgəsində, xüsusən Lənkəran-Astara bölgəsində geniş yayılmış “Xanduz” adlanan bədii tikmənin müxtəlif məmulatların üzərində yerləşdirilməsi yollarının oxşar və fərqli cəhətləri göstərilmişdir;

- cənub bölgəsində şəxsi istifadədə olan, Lənkəran, Lerik, Masallı Tarix-Diyarşünaslıq muzeylərinin ekspozisiyalarında nümayiş etdirilən çoxsaylı xovlu və xovsuz xalça nümunələri və xalça məmulatları ilk dəfə olaraq sənətsünaslıq baxımından təsvir və təhlil edilmişdir;

- XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə aid cənub bölgəsində mövcud olan dulusçuluq məmulatları tədqiq və təhlil edilmişdir;

- cənub bölgəsində istehsal olunan metal məmulatlar təsnif olunaraq təhlil edilmişdir;

- Azərbaycanın cənub bölgəsində məişət yönümlü bədii ağacoyma sənəti nümunələrinin bədii tərtibatı sənətsünaslıq baxımından araşdırılmışdır;

- Lerik rayonu ərazisindəki məzarlıqlarda aşkar olunmuş qoç heykəllərinin Azərbaycanın Naxçıvan, Qarabağ bölgələrində rast gəlinən qoç fiqurlarından fərqi göstərilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada əsas diqqət yetirilən məsələlər, əldə olunan elmi nəticələr cənub bölgəsinin xalq sənətkarları tərəfindən yaradılmış dəyərli sənət nümunələrini tamlıqla əhatə etməklə mövzu haqqında ətraflı mənbədir. Tədqiqat işi Azərbaycan incəsənətinin hüdudlarını daha da genişləndirərək dekorativ-tətbiqi sənətin ümumi inkişafında cənub bölgəsinin xalq sənəti nümunələrinin rolunu, yerini və yaradıcılıq xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Tədqiqatın nəticələri və əsas müddəaları Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin zənginliyini, növ

və janr müxtəlifliyi diapazonunu və yaradıcılıq üslublarını genişləndirmiş olur.

Tədqiqat rəssamlıq təmayüllü ali və orta ixtisas müəssisələrində rəssam və sənətsünas tələbələrə “Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti tarixi” mövzusunda xüsusi kurslar çərçivəsində tədris oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobeiasyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas məzmunu, elmi müddəa və nəticələri 9 məqalədə öz əksini tapmış, mövzu üzərindəki axtarışları əks etdirən məruzələr müxtəlif səpkili elmi konfranslarda dinlənilmişdir. Dissertasiya işi sənətsünas ixtisasına yiyələnən və dekorativ-tətbiqi sənətlər üzrə təhsil alan tələbələrin tədrisi prosesində, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması zamanı tətbiq oluna bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının “İncəsənət tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmiş və kafedranın iclasında müzakirə olunmuşdur.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, altı paraqraf, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. O cümlədən: Giriş – 13.023, 1.1. – 38.920, 1.2. – 44.887, 2.1 – 38.521, 2.2. – 26.871, 3.1. – 26.881, 3.2. – 31.634, Nəticə – 8.753, Ədəbiyyat – 15.127 işarə olmaqla dissertasiyanın ümumi həcmi 229.062 işarədən ibarətdir. Tədqiqatın məzmununu əks etdirən illüstrasiyalar isə albom şəklində dissertasiyaya əlavə kimi təqdim olunmuşdur.

İŞİN MƏZMUNU VƏ ƏSAS MÜDDƏALARI

Girişdə mövzunun aktuallığı və işlənmə səviyyəsi, məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar, eləcə də işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeiasyası, strukturu və həcmi haqda məlumat verilir.

Dissertasiyanın “**Cənub bölgəsində toxuculuq məmulatlarının bədii xüsusiyyətləri**” adlı I fəslin “**Cənub bölgəsində həsirçilik və tikmə sənətinin bədii və texnoloji xüsusiyyətləri**”nin araşdırılmasına həsr olunmuş I paraqrafında göstərilir ki, cənub bölgəsində qədim zamanlardan etibarən toxuma sənətinin ən ibtidai növü olan həsirçilik

özünün ənənəvi formaları, əsrlərlə formalaşan naxış elementləri, eyni zamanda hər bir sənətkarın fərdi zövqünün ifadəsinə uyğun qorunaraq yerli ustalar tərəfindən davam etdirilməkdədir.

Cənub bölgəsində həsirçilik əsasən Astara rayonunun Ərcivan, Maşxan, Şahağac, Şiyəkəran, Kakalos, Lənkəran rayonun Aşağı Nüvədi, Kənarmeşə, Səpinəkəran, Şilavar, Digah, Separadi, Şağlaser, Masallı rayonunun Ərkivan, Musaküçə, Hişkədərə və başqa kəndlərində geniş yayılmış və bu gün də öz keçmiş ənənəsini qoruyub saxlamaqdadır. Həsirdən hələ qədim zamanlardan evlərin bəzədilməsi ilə yanaşı, divarların aşağı hissəsinin rütubətdən qorunması, döşəmə üçün örtük qismində istifadə edilirdi. Hal-hazırda bu ərazilərdə həsirçilik sənəti ilə məşğul olan sənətkarlar fəaliyyət göstərirlər³¹. Həsirlər materialına görə “Gəbə həsir”, “Buriya”, naxışlarına görə isə “Güllü”, “Naxışlı”, “Giləni” və s. adlandırılırlar³².

Qeyd etmək lazımdır ki, məhz həsirin hazırlanma texnikasının kəşfi xalça sənətinin meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır.

Həsinin hörüldüyü lifli bitkilər “lığ”, “dala” (cil), “pizə” bilavasitə bataqlıq, sucaq yerlərdə bitir. Həsir hana adlanan dəzğahda toxunur. Hanalar sadə quruluşa malik olub, iki növə bölünür: yer dəzğahı və asma dəzğah. Adından da görüldüyü kimi yer dəzğahı yerdə şaquli vəziyyətdə quraşdırılır.³³

Həsirlərə naxışların vurulması bir qədər mürəkkəb prosesdir. Belə ki, xalçadan fərqli olaraq həsirin toxunduğu lığarıştanlar üzərində əvvəlcədən hazırlanmış heç bir təsvir və ya rənglənmə olmur. Bu səbəbdən də həsirçi toxuduğu həsinə naxış salmaq üçün ilk növbədə öz bacarığına arxalanmalıdır. Həsinin naxışlarını bir-birini əvəz edən enli, rəvan, diaqonal zolaqlar təşkil edir. Onların rəng çalarları əsasən parıltılı qızılı olur. Naxışlı həsirlər mürəkkəb toxuma texnikası əsasında ərsəyə gəlir. Bu cür həsirlərin toxunmasında pizənin zərif növü olan “xuqə-puzə”dən istifadə olunur.

Astaranın Kakalos kəndində həsirçiliklə məşğul olan Rüşət Rzayevin toxuduğu həsirlər də bu qəbildəndir. Həsirçinin toxuduğu

³¹Cavadov Q.C. Təhlşlar. / Q.C.Cavadov.– Bakı. 2004, 407 s.

³²Керимов Л. Каталог выставки. М: 1954, с. 25

³³Cavadov Q.C. Təhlşlar. / Q.C.Cavadov – Bakı: 2004, 407 s.

həsir nümunələrində qabarıq şəkildə salınmış dalğavari, ziq-zaq, ilanvari və paxlava naxışları üstünlük təşkil edir.

Milli tikmələrin məhəlli növü olan “Xanduz” texnikası əsasən Lənkəran-Astara bölgəsində geniş yayılaraq istifadə olunurdu. Bədii tikmədə daha çox rəngli ipək saplardan istifadə olunur ki, burada naxış elementlərinin həkk edilməsində sənətkarın fərdi zövqü, eləcə də, ənənəvi üsullar böyük əhəmiyyət daşıyır. Ornamentlər arasında əsasən çiçək, gül, yarpaq elementləri xüsusilə yayılmışdır. Bu cür tikmələrin üzərində xüsusilə sünbül, qızılgül, nərgiz, qərənfil, lalə, zanbaq, nar, heyva, alça çiçəkləri kimi təsvirlərin harmonik ifadəsi ilə yanaşı müxtəlif yarpaq elementlərinə də geniş yer verilirdi. Jilet örtüyü, paltar örtüyü kimi tikmələrin bədii quruluşundakı səciyyəvi xüsusiyyət onların kiçik haşiyələrdən ibarət olaraq, gül kimi ifadə edilən mərkəzi hissədən və onun ətrafındakı digər bəzək elementlərindən ibarət olmasıdır. Məişətdə qadınlar tərəfindən istifadə olunan dəsmal, döşlük kimi əşyalar da incə estetik zövqlə işlənməsilə seçilir. Bunu Kakalos kəndinə aid bədii tikmə sənəti nümunələri təsdiq edir. Tikmələr arasında sırf aksesuar xarakterli xalça örtüklərinə də rast gəlinir ki, bu da keçmişdən qaynaqlanan ənənələrə bağlı olmuşdur. Onlar divardan asılmış xalçanın üstündən çarpaz şəkildə, bəzək kimi vurulurdu. Belə nümunələrdən biri ağ parça üzərində eyni formalı gül elementi yaşıl, mavi, çəhrayı rəngli saplarla ifadəli şəkildə işlənmişdir.

Lənkəran-Astara zonasında bədii tikmə sənətində ənənəvi formalarla yanaşı yerli sənətkarların fərdi yaradıcılıq üslubuna xas şəkildə son dövrlərə qədər davam etdirilməkdə idi. Təəssüflər olsun ki, bu dəyərli və ənənəvi sənət müasir dövrdə artıq sıradan çıxmağa başlamışdır.

Həmin fəslin **“Bölgənin xalça və xalça məmullatlarının bədii təhlili”** adlı **II paragrafında** qeyd edilir ki, cənub bölgəsində xalça və xalça məmullatlarının bu günə qədər qalmaqda olan nümunələri xalça ənənələrinin qürurla davam etdirildiyini, yüksək bədii estetikliyə malik olduqlarını, hər bir məmullatın hazırlanmasında xüsusi sənətkarlığın nümayiş olunduğunu əks etdirir. Yerli xalçaçılar tərəfindən toxunmuş çoxsaylı xovlu və xovsuz xalça və xalça məmullatları – məfrəş, xurcun və digərləri Lerik Tarix-Diyarşünaslıq muzeyin eksponatları arasında görkəmli yerlərdən birini tutur. Ekspozisiyada sərgilənən “Talış”

qrupuna aid xalçaların əksəriyyəti uzunsov olub, eni isə nisbətən kiçikdir. “Talış” xalçaları Qarabağ tipinin Cəbrayıl qrupuna daxil edilir və Qarabağ məktəbinin əsas bədii xüsusiyyətlərinə yaxınlığı ilə seçilir. Rəng qammasına görə bir qədər kasad olan bu xalçaların ilmələrinin sayı müxtəlif olsa da, Qarabağ qrupuna aid digər xalçalar ilə müqayisədə xovu daha qısaadır. Burada bəzən sadə, bəzən isə mürəkkəb kompozisiya quruluşuna, elementlərin formasının fərqlilik kəsb etməsinə baxmayaraq bütün xalçalara aid edilən dolğun rəng çalarları, ipliklərin sıx toxunuşu səciyyəvilik təşkil edir. Bu tipli nümunələr arasında elementlər sıxlıq və simmetriklilik baxımından, eləcə də qırmızı, zoğalı, narıncı kimi rəng çalarlarının şuxluğu ilə xoş təsir bağışlayır.

Yerli əhalinin məişətində geniş yer tutmuş cecimlərdən döşək üzü, pərdə, divan örtüyü, yük üzü, canamaz, çanta, xurcun, hətta bir-birinə tikilərək xalça kimi də istifadə edilirdi. Cecimdən həm də, parça kimi də istifadə olunurdu. Qadın və kişi geyimləri üçün nəzərdə tutulan cecimlər xüsusi zövqlə toxunardı. Bu cür geyimlər daha çox Şirvanda dəbdə idi. Cecimin hazırlanma texnikası digər xovsuz xalçalardan fərqlənir. Belə ki, cecimlər şaquli deyil üfüqi dəzgahlarda toxunur. Cecimlərin şaquli zolaqlarla formalaşan naxışlarında “kvadrat”, “S-vari”, “üçbucaq”, “romb”, “quş”, “aşıq” təsvirlərinə rast gəlinir. Öz parlaq koloriti və naxışlarına görə diqqət çəkən cecimlər “sıvama cecim” adlanır və yalnız Azərbaycanın Yardımlı rayonunda və onun ətraf kəndlərində toxunur. Yayılma arealı məhdud olduğundan Azərbaycan muzeylərində onun cəmi bir-iki nümunəsinə rast gəlmək mümkündür. Bunun əsas səbəbi isə onun Yardımlı tərəkəmlərinin məişətində daimi istifadəsi və heç vaxt satışı çıxarılmamasıdır.³⁴

Cənub bölgəsində toxunan xalçaların əsas xarakterik cəhətlərindən biri də bu xalçaların yerli memarlıq üslubunda tikilən evlərin interyerinə uyğun olaraq uzunsov formada toxunmasıdır. Cənub zonasında xalçalarının bədii tərtibatında klassik Azərbaycan xalçaları üçün səciyyəvi olan kompozisiya və ya elementlərdən özünəməxsus şəkildə istifadə olunub. Cənub bölgəsində toxunan xalçaları səciyyəvləndirən digər cəhət isə bu xalçaların ara sahəsinin

³⁴Əliyeva K. Yalnız Azərbaycanda toxunan üç nadir xovsuz xalça // – Bakı: “Azərbaycan xalçaları” jurnalı, – 2013. III c., № 9, – 148 s.

hamar səthinin heç bir motiv istifadə olunmadan tərtibi və ya bəzək elementlərindən az sayda istifadə edilərək yaranan kompozisiyadan ibarət olmasıdır.

Bölgəyə aid xalça məmulatlarından olan məfrəşlərin bəziləri xovsuz, bəziləri isə xovlu texnikada işlənmişlər. Sandıq xarakteri daşıyan məfrəşlər, həm köçəri tayfaların, həm də oturaq əhalinin gündəlik həyatında geniş istifadə olunurdu. Belə ki, onlar məfrəşlərin içinə yorğan-döşək, xalça-palaz, pal-paltar və s. ev ləvazimatlarını yığar, onun ağız hissəsinə cecim örtüb, yanlarında olan bağlarla möhkəm bağlayar, atların ya da qatırların belində daşıyardılar. Bir qayda olaraq məfrəşlər qoşa toxunardı.

Cənub zonasında toxunan xalçalar şux rəngli, ənənəvi formalarla yaradılırdı. Xalça və xalça məmulatları sırasında cənub bölgəsinə aid bir çox nümunələr də vardır ki, onların arasında heybə, at bəzəyi kimi məmulatların da estetikliyinə böyük dəyər verilir, xüsusi saplardan, gözəl ornamentlərdən istifadə edilirdi.

Dissertasiyanın **“Cənub bölgəsinin dekorativ-tətbiqi sənət sahəsində keramika və bədii metal nümunələri”** mövzusunda **II fəslin “Bölgədə keramika sənətinin bədii və texnoloji xüsusiyyətləri”** adlı **I paraqrafında** cənub zonasından aşkarlanan əşyalar keramika sənətinin qədim və zəngin ənənələri olduğunu sübut etməklə onun Azərbaycan dekorativ-tətbiqi incəsənətinə xas olan əsas bədii xüsusiyyətlərdən kənarında inkişaf etmədiyi təsdiqlənir. Fransız səyyah və alimi Jak de Morqanın 1886-1889-cu illərdə cənub zonasının müxtəlif bölgələrində apardığı qazıntılar nəticəsində Lerik rayonun Coni və Rəzgov kəndlərindən aşkarladığı qabların maraqlı doğuran hissəsi onların heyvan formasında həll edilməsidir ki, bu da nəticə olaraq cənub bölgəsində məişətdə istifadə edilən məmulatların sadəcə funksionallığına, məqsədli təyinatına deyil, onların estetikliyinə də böyük fikir verildiyi faktını təsdiqləyir³⁵. Zoomorf formalı qablar arasında at fiqurlarını xatırladan dolça tipli səhənglər böyük sənətkarlıqla həyata keçirilmişdir. Bu qablar formasına, quruluşuna görə dinamikliyi ilə səciyyələnilir. İki arxa ayaqlarını yerə dirəyərək

³⁵ Kərimov S. Lerik rayonun arxeoloji abidələri. / S.Kərimov – Bakı: “Araz”, – 2006, 164 s.

sanki ön ayaqları ilə şahə qalxmağa hazırlaşan at fiqurlarının zolaqlı naxışları da diqqət çəkir³⁶.

Jak de Morqanın tədqiqatları əsasında Coni nekropolundan aşkarlanmış saxsı məmulatları öz bədii tərtibat xüsusiyyətləri ilə artıq formalaşmaqda olan estetik zövqü ifadə edir. Həmin əşyalar üzərindəki bəzək elementləri əsasən düz, sadə formalı həndəsi ornamentasiyaya malikdirlər. Eləcə də gül ləçəklərini xatırladan stilizə edilmiş nəbati elementlərin mövcudluğu da diqqəti cəlb edir ki, artıq burada yerli sənətkarların fəaliyyət göstərmə faktını bir daha təsdiq edir.

Boykəndil və Kürdəsər kəndlərindən tapılmış iki fərqli formalı saxsı qab öz quruluş və formalarına görə digərlərindən kəskin şəkildə ayrılır. Bunu onların olduqca mürəkkəb quruluşu ilə izah etmək olar. Hər iki məmulat hər hansı bir heyvan vücudunu əks etdirməklə yanaşı özünün funksiyası etibarilə də aidiyyəti zonanın məişətini, həyat tərzini, yaşamını izah edəcək xüsusiyyətlərə malikdirlər. Bu o deməkdir ki, burada sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin yüksək inkişafı məişətdə istifadə edilən əşyaların xüsusi funksionallığa malik olması sayəsində də mümkün olmuşdur. Bu məişət həyatının və mətbəxinin rəngarəng olduğunun göstəricisidir.

XIX əsrin sonlarında Lənkəran qəzasının kустar sənayesini tədqiq etmiş D.A.Kistenyev dulusçularının müxtəlif məqsədlər üçün əhali arasında geniş istifadə olunan çoxsaylı qabların hazırladıqlarını vurğulayır. Yerli dulusçuların gildən hazırladıqları balıq, un və neft saxlamaq üçün istifadə edilən və talışlar tərəfindən “xımb” adlandırılan saxsı qablar, yağ hazırlamaq üçün nehrə, plov bişirmək üçün çölmək və onun ağzına qoyulan duvaq, müxtəlif həcmli su səhəngləri, əl-üz yumaq üçün istifadə edilən lüleyin, od qalamaq üçün hazırlanan “dastı manqal” və s. saxsı məmulatları tərəfindən geniş istifadə edilməklə yanaşı, satış məqsədləri üçün də istehsal edilir.³⁷

Fəslin “Cənub bölgəsinin metal sənətinin bədii cəhətləri” adlı II paraqrafında göstərilir ki, Azərbaycanın cənub zonasında qədim köklərə malik misgərlik sənəti sonrakı dövrlərdə də, yüksəliş yolu ilə

³⁶Kərimov E. Azərbaycanın tarixi-etnoqrafik bölgələri. II məqalə // Bakı: “Tarix və onun problemləri” jurnalı, – 1999. №2.

³⁷Cavadov Q.C. Talışlar. / Q.C.Cavadov – Bakı: 2004, 390 s.

gedərək ənənəvi və yeni bədii xüsusiyyətləri ilə bədii metal sənətinin başlıca istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. Cənub zonasında inkişaf edən bu sənət nümunələri digər bölgələrdə olduğu kimi texniki cəhətdən bəsit əl əməyinə əsaslanan misgər dükanlarında illərin təcrübəsinə əsaslanaraq sadə əritmə və isti döymə üsulları ilə həyata keçirilirdi. Onların arasında əsasən məişətdə istifadə olunan məmulatlar öz yüksək bədiiliyi, nəfis tərtibatı, eyni zamanda funksionallığı ilə diqqəti bu gün də cəlb etməkdədir.

Tarixi faktlardan məlumdur ki, Lənkəran misgərləri Lahic sənətkarları ilə sıx əlaqələr saxlayırdı. XIX əsrin tarixi-etnoqrafik məlumatlarına görə Şamaxı və Lahic sənətkarları öz avadanlıqları və alətləri ilə birlikdə ölkənin müxtəlif regionlarına, o cümlədən cənub zonasına da tez-tez səfər etmişlər. Misgərlər bir neçə ay ərzində burada çalışmış, yerli əhalinin mis məmulatlara və alətlərə olan tələbatlarını ödəmişlər. Bir çox misgərlik dükanlarında isə Lahic sənətkarları çalışmışlar.³⁸

Lənkəranda çalışan misgərlər həm öz emalatxanalarında, həm də dəmirçilərin emalatxanalarında işləyirdi. Dəmirçi emalatxanaları isə həm şəhərdə, həm də kəndlərlə fəaliyyət göstərirdi. Əsasən kənd təsərrüfatı alətlərinin hazırlanması ilə məşğul olan kənd dəmirçixanalarından fərqli olaraq, şəhər dəmirçixanalarında məişət əşyalarının hazırlanmasına üstünlük verilirdi.³⁹

Mis qablar hazırlandıqdan sonra qalaylanırdı. Bu proses təkcə yeni hazırlanmış qablara deyil, eyni zamanda köhnə, paxırı üzə çıxmış qablara da tətbiq edilirdi. Qabların qalaylanması geniş yayıldığından, zamanla müstəqil peşə sahəsinə çevrildi. Lənkəran şəhərində qalayçılıq peşəsi ilə məşğul olan sənətkarlar çoxluq təşkil edirdi. Burada hətta “Qalayçılar” adlanan məhəllə də mövcuddur.

Məişətdə geniş istifadə edilən məcməyi, sini, təst, döyrə, ləyən, nimçə kimi dayaz məmulatlar “xara” adlanırdı. Mis qablar “həkkak” və yaxud “yazıçı” ismi ilə tanınan xüsusi peşəkar nəqşbənd ustalar tərəfindən bəzədilirdi.

³⁸Ибадов Ш. К некоторым проблемам исторической этнографии городов Азербайджана в XIX веке (на основе материалов города Ленкорань). Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Киев. Выпуск 114, 460 с.

³⁹Cavadov Q.C. Talışlar / Q.C.Cavadov – Bakı: 2004, 432 s.

İstehsal edilən məmulatların arasında daha ənənəvi olanlar məişət tələbatına uyğun olaraq əsasən mətbəx avadanlıqlarıdır. Bura qazan, tava, sapılca, tiyan, kəfgir, aşsüzən, teşt və digər məmulatlar daxildir.

İstər iri misgər dükanlarında, istərsə də kiçik sənətkar emalatxanalarında hazırlanan hər bir məmulatın bədii tərtibatındakı nəfis yaradıcılıq ruhu ənənəvi misgərlik sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Onların üzərindəki bədii tərtibatda həndəsi və nəbati ornamentlərin nəfis cizgiləri, heyvan təsvirlərinin canlı və dinamik tərənnümü, xalça elementləri bölgənin dekorativ-tətbiqi sənət sahəsində formalaşan ornamental bədii həll ilə izah etmək olar.

Dissertasiyanın **“Cənub bölgəsinin oyma sənətinin bədii xüsusiyyətləri”** adlı **III fəslinin “Ağacoyma sənətinin bədii xüsusiyyətləri”**nin təhlilinə həsr olunmuş **I paraqrafında** qeyd edilmişdir ki, cənub zonasında müxtəlif ağac növlərindən istifadə edilməklə hər birinin xassəsinə müvafiq olaraq həm məişətdə istifadə edilən məmulatlar, həm də dekorativ, bədii-estetik tələblərə cavab verən nümunələr yaradılmışdır. Bu dekorativ-tətbiqi sənətin qədim növü olan oyma sənətinin cənub bölgəsində yerli sənətkarlar tərəfindən ənənələr əsasında davam etdirildiyini göstərir.

Lənkəran-Astara zonasında ağacışləmə sənəti ilə xüsusilə Çayrud, Nücü, Lərmərud, Mahmudavar, Hişkədərə, Rvo, Ərcivan, Separadı kəndlərində məşğul olurdular. Burada çalışan ağac ustaları arasında Rvo kəndindən Məmmədov Davud, Çayruda Hümətov Xudadə, Miriyev Zəki, Hüseynov Ələkbər, Xalıqov Eynulla, Hişkədərədə Tağı və Kərim Tağıyevlər, Separadıda Fərzulla Hüseynov, Abidin Sadıqov və s. sənətkarların adlarını çəkmək olar.⁴⁰

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində cənub zonasında ağacışləmə ustaları arasında ixtisaslaşma mövcud olmuşdur. Belə ki, məişət əşyaları, musiqi alətləri və təsərrüfat alətləri ilə ayrı-ayrı sənətkarlar məşğul olurdu. Bundan əlavə keçmiş Lənkəran qəzasının çay kənarı kəndlərində su qüvvəsi ilə hərəkətə gətirilən və talışlar arasında “çarxaçu”, “çayu” adlandırılan ağacışləmə dəzgahı mövcud olmuşdur. Bu dəzgahda çalışan ustaya isə “xarrat” deyilirdi.

⁴⁰ Cavadov Q.C. Talışlar / Q.C.Cavadov – Bakı: 2004, 382 s.

Sənətkarlar çayunun köməyi ilə hazırladıqları məmulatlara əyri adlanan alətlə naxış vururdılar.⁴¹

Ağacdan kiçik ev əşyalarının hazırlanması ənənəsi cənub zonasında qədim zamanlardan mövcud olaraq formalaşmış bədii xüsusiyyətləri ilə bu gün də davam etməkdədir. Lənkəranda yerli sənətkarlar tərəfindən istehsal edilən qaşıqlar, dəhrə, həvəngdəstə kimi məişət əşyaları öz sadəliyi və eyni zamanda istifadədə geniş yararlığı ilə diqqət çəkir.

Cənub zonasında ağacoyma sənəti yalnız məişətdə istifadə olunan əşyaların hazırlanmasında deyil, eyni zamanda memarlıq abidələrinin tərtibatında da geniş tətbiq edilirdi. Nümunə olaraq Lənkəran şəhərinin Kiçik Bazar ərazisində yerləşən eyni adlı məscidin qapılarını göstərmək olar.

Məscidin girişlərinin birindəki nəfis tərtibatlı qapılar 1905-ci ildə usta Məhəmmədhasən Nəccar tərəfindən işlənmişdir. Zamanının gözəl sənətkarı olmuş Məhəmməd Hüseyin özünə “Nəccar” təxəllüsünü də götürmüşdür. “Nəccar” taxta qapı və pəncərə işləri görən dülgərə deyilir.

Cənub bölgəsində bir sıra sənətkarlar ağacişləmə sənəti nümunələrini utilitar məqsədlə hazırladıqda, paralel olaraq xalqın adət-ənənəsini, dini etiqadını, ətraf aləmə olan münasibətini, milli çalarlı yaradıcılıq üslubunu, peşəkarlıq bacarığını əks etdirmişlər.

Fəslin **“Cənub bölgəsində məzarüstü abidələrin tərtibatında əsas xüsusiyyətlər”** adlı **II paraqrafında** qeyd olunur ki, Azərbaycanın cənub zonasında yerləşən Lerik rayonunun məzarüstü abidələri ölkəmizin digər regionlarında aşkarlanmış bu tip qəbirüstü abidələrdən bədii tərtibatına və texniki icra üsullarına görə fərqlənirlər. Belə ki, Lerik rayonu ərazisindəki məzarlıqlarda əsasən at deyil, qoç heykəllərinə rast gəlinir. Azərbaycanın Naxçıvan, Qarabağ bölgələrində rast gəlinən qoç fiqurlarından fərqli olaraq buradakı qoç heykəlləri sadə quruluşa malik olub, həndəsi təsvirlərlə bəzədilmişdir.

Cənub bölgəsinə aid məzar daşlarının tərtibat xüsusiyyətlərini araşdırarkən digər bölgələrdə olduğu kimi burada da oxşar xarakterə xas qəbir daşları ilə bağlı nümunələrə rast gəlinir. Məsələn, qadın məzarlarını xarakterizə edən xalça hanası, bir qədər irəli gələrək

⁴¹ Cavadov Q.C. Talışlar / Q.C.Cavadov – Bakı: 2004, 386 s.

ibtidai tikiş maşınları, qayçı və s. və yaxud müxtəlif döyüş səhnələrini əks etdirən təsvirlər demək olar ki, öz səciyyəviliyi ilə ümumiləşdirilir.

Qəbirüstü daş qoç fiqurlarına kütləvi şəkildə Lerik rayonunun Cəngəmiran kəndindən 1 km məsafədə yerləşən, orta əsrlərə aid “Xəlifə Zəkəriyyə” qəbiristanlığında rast gəlinir. Bu qoç fiqurları XVI-XVIII əsrlərə aid edilir. Onlar əhəngdaşından hazırlanmışlar. Tərkibinə görə bərk olan əhəngdaşı, eyni zamanda dəyişkən hava şəraitinə qarşı daha dözümlüdür. Məhz bu səbəbdən yerli sənətkarlar qəbirüstü daşların hazırlanmasında əhəngdaşından istifadə edirdi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, əhəngdaşının bərk olması qoç heykəllərinin hazırlanmasında sənətkarın plastik imkanlarını məhdudlaşdırmış və nəticədə bu ərazidə kobud quruluşa malik fiqurların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Qəbiristanlıqda rast gəlinən qoç fiqurları fərqli ölçülərə malikdirlər. Bir sıra qoç heykəllərinin üzərindəki təsvirlər isə itmişdir, lakin dövrümüzdə qədər gəlib çatan bir çox fiqurların təsvirlərində oxşarlıq müşahidə edilir. Qoç fiqurlarının üzərində əsasən silah əşyalarının, ox, kaman, nizə, xəncər, o cümlədən müxtəlif məişət əşyalarının təsvirləri yonulmuşdur.

Qoç heykəllərində rast gəlinən digər önəmli fakt onların baş və digər hissələrinin qəsdən sındırılmasıdır. Bunu qurban kəsmə adəti ilə izah edənlər də vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hal müasir dövrümüzdə, yəni XX əsrdən etibarən baş vermişdir. Tədqiqatçı A.İ. Ələkbərov bildirir ki, bir zamanlar insanlar arasında belə bir şeyiələr yayılmasına səbəb daşın içində qızıl gizlədilmə faktı olmuşdur. Qoç heykəllərinin başlarının kütləvi halda sındırılma faktına yalnız Azərbaycanın cənub rayonlarında deyil, Qərbi Azərbaycanda, o cümlədən Laçın, Gədəbəy, Qazax, Ağdam rayonları ərazisində də rast gəlinir. A.İ. Ələkbərov bunun mənfur qonşularımızın apardığı təbliğat nəticəsində baş verdiyini qeyd etmişdir.⁴² Lakin buna baxmayaraq bəzi qəbirüstü daş qoç fiqurları tam vəziyyətdə qalmış, üzərindəki təsvirlər isə qismən də olsa aydın oxunur.

⁴² Ələkbərov A.İ. Qoyun-qoç fiqurları və onların yayılma arealı // Bakı: “Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası” jurnalı, – 2006. № 2, – s. 131-133.

Qeyd etmək lazımdır ki, Lerikdəki qoç heykəlləri daha statik quruluşa malikdir. Buna səbəb qoç heykəllərinin heç birində ayaqların olmamasıdır. Görünür, fiqurları başdaşı məqsədilə hazırlayan usta qoçun ayaqlarına önəm verməmiş, heykəli torpağa möhkəm basdırmaq üçün sadəcə iki düzbucaqlı formalı dayaq hazırlamışdır.

Beləliklə, cənub bölgəsinə aid məzar daşlarının bədii həlli zamanı ənənəvilikdən kənara çıxaraq fərdi sənətkar yaradıcılığının məhsulu olan müxtəlif formalı başdaşları məzarüstü abidələrin bədii tərtibat xüsusiyyətlərində fərqli formalarla meydana çıxır.

Nəticədə dissertasiyanın əsas müddəaları yekunlaşdırılmışdır:

- Azərbaycanın cənub bölgəsinin müxtəlif xalq sənətləri yüksək bədii-estetik dəyərə malikdir;

- el sənətkarlığının xüsusi nüfuza malik Azərbaycanın cənub bölgəsinin aparıcı xalq sənəti olan həsirçilik özünün ənənəvi formaları, əsrlərlə formalaşan naxış elementləri, eyni zamanda hər bir sənətkarın fərdi zövqünün ifadəsinə uyğun qorunaraq yerli ustalar tərəfindən davam etdirilməkdədir;

- Azərbaycanın milli bədii tikmə sənəti digər bölgələrdə olduğu kimi Lənkəran-Astara zonasında özünün ənənəvi formaları ilə yanaşı yerli sənətkarların fərdi yaradıcılıq üslubuna xas formalarla son dövrlərə qədər davam etdirilsə də, təəssüflər olsun ki, bu sənətin müasir inkişafı artıq sıradan çıxmağa başlamışdır;

- Cənub bölgəsində xalça və xalça məmulatlarının bu günə qədər qalmaqda olan nümunələri göstərir ki, onlarda yüksək estetikliklə həyata keçirilən xalça ənənələri qürurla davam etdirilir, hər bir məmulatın hazırlanmasında xüsusi sənətkarlıq əməyi hiss olunur;

- Cənub zonasından aşkarlanan qədim və zəngin ənənələri ilə seçilən keramika sənəti Azərbaycan dekorativ-tətbiqi incəsənətinə xas bədii xüsusiyyətlərə malikdir;

- Cənub zonasında qədim köklərə malik misgərlik sənəti sonrakı dövrlərdə də inkişaf edərək ənənəvi və yeni bədii xüsusiyyətləri ilə bədii metal sənətinin başlıca istiqamətlərindən birini təşkil edir;

- Cənub bölgəsində ağac üzərində oyma sənətində ənənəvilik prinsipinin bədii təsvir vasitəsi milli naxışlarla müşayiət olunan kompozisiyaya əsaslanır;

- Cənub bölgəsinə aid müxtəlif formalı məzar daşlarının bədii tərtibatında ənənəvilikdən kənara çıxan həndəsi təsvirlərdən istifadə edilərək fərqli formalarda meydana çıxır.

Mövzu ilə bağlı müəllif tərəfindən aşağıdakı məqalələr dərc edilib:

1. Astaranın Kakalos kəndində bədii tikmə sənətinin ənənəvi davamı // “Mədəniyyət dünyası”. XXXVI buraxılış – Bakı, 2018. s. 97-102.
2. Cənub bölgəsində misgərlik sənətinin bədii tərtibat xüsusiyyətləri // “Elmi əsərlər”. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin orqanı. №26 – Bakı, 2018. s. 90-94.
3. Основные особенности оформления надгробных памятников Джалилабада и Ленкорани // Paradigmata Poznani. №4 – Прага, 2018. с. 105-108.
4. Художественные особенности мемориальных памятников зооморфного типа Лерикского района // «Научные исследования в сфере гуманитарных наук: открытия XXI века». Материалы VIII Международной научно-практической конференции. 27-28 декабря 2018. Пятигорск, с. 130-136.
5. Cənub bölgəsində ağacoyma sənətinin bədii xüsusiyyətləri // “Sənət Akademiyası”. №1(6) – Bakı, 2019. s. 48-52.
6. Cənub bölgəsinə məxsus keramik məmulatların bədii tərtibat xüsusiyyətləri // “Axtarışlar”. №2. Cild 10 – Naxçıvan: Tusi, 2019. s.190-193.
7. Cənub bölgəsinin xalq sənətinin bədii xüsusiyyətləri // “Azərbaycan elminin və təhsilinin müasir problemləri”. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 25 may 2019. Qazax. s. 416-418.
8. Cənub bölgəsində müasir dövrdə ağacoyma sənətinin bədii xüsusiyyətləri // “Gənc tədqiqatçıların III Respublika elmi-praktik konfrans”ının materialları. 13 mart 2020. Bakı. s. 147-149.
9. Взгляд на развитие народного искусства в южном регионе Азербайджана // «Art architecture technical science veterinary science agriculturalsciences». Colloquium-Journal. № 22 (109). Poland, Warszawa, 2021. с.41-43.

Dissertasiyanın müdafiəsi 25 may 2022-ci il tarixində saat 11.00-da Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.34 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası AZ 1029, Bakı şəhəri, Heydər Əliyev prospekti 26.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının www.azra.edu.az rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 25 aprel 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 20 aprel 2022
Kağızın formatı: A5
Həcm: 37402 (işarə sayı)
Tiraj: 100